

स्कोणिसाध्या शक्तीतील मराठी फार्स: ब्रेरणा आणि स्वतं
(मोर.एल.एल.बी. व कथा तुम्ह बायाचा फार्स, याच्या
अनुवाने अध्यास)

प्रकरण प हिले

स्वतं व वाटचाल.

फार्स: स्वस्म आणि वाटचाल

=====

फार्स हा प्रेक्षाकांना खुखून हसविणारा, सुखनाटयाचा एक उपप्रकार म्हणता येईल. संस्कृतात त्याचा प्रहसन असा निर्देश केला असला तरी, त्यावे । फार्स असेच नामकरण मराठीमध्ये रुद्ध झालेले दिसते. प्रहसनाचा विचार जरी संस्कृतात झालेला असला तरी, आज आपणास अभिघ्रेत असलेला फार्स हा इंग्रजी वाइ.मयाने मराठी वाइ.मयाला दिलेली एक देणागीच म्हणावी लागेल. एकोणिसाव्या शातकांत तर फार्सने मराठी रंगभूमीवर केवढातरी धुमाकूळ घातला होता. सामान्यजनांचे रुज्जन करीत अनेकविध प्रकारच्या सामाजिक विसंगती त्याने चिक्रित केल्या. आणि स्वतःच्या दोषांविषयी लोकांना खुखून हसायला लावले. कधी तत्कालीन सामाजिक मिथती विषयी, प्रश्नाविषयी, आपली अनुकूल प्रतिकूल मतेही प्रकट केली. कधी सुधारकांची रेवडी उडवली, तरकधी सनातन्यांची टोपी उडवली. प्रेक्षाकांना मनसुराद हसविणे हे फार्सचे उद्दिदष्ट होते. पण कधी-कधी ही हसवणूक टिंगली पर्यंत जाऊन पोहवली. आज हा वाइ.मय प्रकार "दिनूच्या सासूबाई राधाबाई", "झोपी गेलेला जागा झाला" (नविन) किंवा "चोरबाजार" अशा कांही स्थानांत कवचित आढळत असला तरी, एकोणिसाव्या शातकांत ह्यांचा फार्साचा एक जमाना होऊन गेला हे नाकारता येत नाही.

फार्स म्हणजे हास्यात्मक स्वस्पाचा आणि विमुक्त आनंद देणारा चाट्य-प्रकार, अशी त्याची पहिली ओळख करून देता येईल. "सुखात्मकेचा अगदी खालच्या पातळीवरचा प्रयोग म्हणजे फार्स"^१ असे इंग्रजी वाइ.मयाने फार्सला स्थान दिलेले आहे. इंग्रजीत फार्स (*Farce*) या शब्दाचा अर्थ Dramatic work merely to excite laughter असा आहे. तो Farce या लॅटीन शब्दावरूप इंग्रजीत आला असून त्याचा अर्थ To stuff असा आहे. यावरून फार्सचा अर्थ, Light drama stuffed with low humour and Extravagant wit

असा दिलेला आढळतो. एकूण खेळकर विनोदाने व अतिशायोक्त धांगडधिंग्याने परिपूर्ण असलेले खालच्यापातळीवरचे नाटक म्हणजे फार्स असे म्हणता येईल.

सुखात्मका आणि फार्स या दोन्ही नाट्य प्रकारांचे कार्य प्रेक्षाकांना हसविणे हे असले तरी आणि दोहोमध्ये विनोदाला प्राधान्य असले तरी, त्यांच्या प्रकृतिशर्पात फरक आहे. सुखात्मकाही उच्चप्रकारचा विनोद निर्माण करून, माणसाला अंतर्मुख करते. आपल्या जीवनाशायाच्या बाबतीत आंतरिक, उच्चय समाधान देण्याचा प्रयत्न करते. फार्समध्ये मात्र या वैशिष्ट्यांचा संपूर्ण अभाव असतो. सुखात्मकेतील विनोदाची खोली आणि गाठपणा, फार्समध्या विनोदामध्ये असत नाही. शिवाय सुखात्मकेतील विनोदाला एका सुसंगत कथानकाची जोड ही असते. तिच्यामध्ये निर्माण झालेला विनोद उच्च पातळीवरचा असतो. तो वाचक, प्रेक्षाकांना आनंद देऊ त्यांच्या वृत्ती प्रफुल्लित ठेवतो. फार्समध्या विनोदाचे स्वस्य तसे नसते. त्यातील विनोद व त्याद्वारे निर्माण होणारे हास्य हे काणिक असते. प्रेक्षाकांना हसकून रंजन करणे या एकमेव उद्दिदष्टामुळे अनेकदा प्रेक्षाकांना जे ~~है~~, जे आवडते, ते पुरविणे हा फार्सचा हेतू दिसून येतो. काटेकोर तक्षशुद्ध स्वभावचिन्णापेक्षा, भडक, असंभाव्य अशा घटनांवर फार्सचा भर अधिक असतो. फार्समधील विनोद प्रेक्षाकांना हसवीत असला तरी, त्या पासून शुद्ध व उच्च स्वस्याचा आनंद देता येईल याची मात्र खात्री देता येत नाही. प्रहसनाच्या स्वस्याबद्दलचे डॉ. सदा. क-हाडे यांचे मत लक्षणीय वाटते. ते म्हणतात, ".... हास्य विनोद हे प्रहसनांचे प्राण तत्त्व आहे, म्हणून प्रहसनांचे वर्णन सुखाट्याचे एकदेशानुभारी असे करणे अधिक योग्य होईल."^२

प्रहसनाला हास्याखेरीज अन्य कोणतेही प्रयोजन असत नाही. निर्हतुक हास्य हे प्रहसनाचे वैशिष्ट्य असते. म्हणूनच, "हास्य कारणांच्या परिणामकारक सकंक्रीकरणावरच प्रहसनांचे लक्ष केंद्रीत झालेले असते."^३ केवळ हास्य निर्माण करणे

या एकाच उद्दिक्षटावर कधी व्यंगविक्रिणा, कधी अस्तीलता यांचाही आश्रय फार्सात घेतला जातो. या डृष्टिने Dictionary of Literary Terms मध्ये फार्सचे पुढे निर्देशालेले वर्णन उद्बोधक ठरते. Farce is a kind of comedy based on broadly humorous situations which the audience knows perfectly well have nothing to do with life but are used to provoke laughter.

झंगजी फार्स पासून मराठी फार्सने जरी मूळ प्रेरणा घेतली असली तरी, मराठी फार्सने एकूण स्वरूप लरेच्ये केले आहे. मराठी फार्सने स्वीकारलेली विडंबन प्रवृत्ती Burlesque ला बरीचशी जकळची वाटते. एकाद्या गोष्टीची टवाळी करण्याज्ञाठी, तिळा कमी लेखण्यासाठी, ती हाणून पाडण्यासाठी केलेले विनोदी लेखन असे Burlesque चे स्वरूप आहे. झंगजी वाड.मयामध्ये Farce किंवा Burlesque हे सुखात्मकेचे उपप्रकार एकमेकांपासून केले मानलेले आहेत. मराठी फार्समध्ये मात्र त्या दोघांच्या प्रवृत्ती व प्रकृती एकमेकांमध्ये मिसळून गेलेल्या दिसतात. "बासुंदीचा मनोरंजकफार्स" (द.वा.जोगलेकर/ १८८६) सारखे निरुक्त विनोदी फार्स मराठीत फार थोडे निर्माण झाले. "मोर रत.रत.बी.(ना.ह.भागवत/१८८२) 'संगीत घोटाळा' (ह.ना. आपटे/१८८८) 'स्त्री प्राबल्य प्रहसन (१८८६) या सारख्या विडंबनात्मक, उपरोक्तिक आणि उपहासप्रद अशा फार्साची संख्या अधिक आढळते. 'अफळुलखानाचा फार्स', (का.म. धत्ते/१८८६) "नारायणराव पेशावे यांच्या मृत्यूचा फार्स" (द.वा. जोगलेकर/१८८४), सारखे ऐतिहासिक विषय व गांभीर्याकडे इतुकणारे फार्स प्रारंभकाळांत लिहिलेले आढळतात. अघटीत घटना, बाढळा विनोद आणि हलकेपुस्तके वातावरणा हे फार्साचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. अनेकदा विडंबनपर विसंगती आणि गोथांतराकणां-या घटना फार्समध्ये असतात. त्यांना असंभावका

आणि अतिशायोक्ती यांची जोड असते. घटनांमध्ये कार्यकारण भावाचा अभाव असतो.

भरताच्या नाटयशास्त्रानुसार प्रहसन

संस्कृत नाटय वाह. मर्यादामध्ये प्रहसनाविषयी स्वतंत्र विचार मांडलेले आहेत.
भरताच्या नाटयशास्त्रामध्ये या विषयी (प्रहसन) पुढील प्रमाणे विवेचन आढळते.

प्रहसनपि किंविष्ट शुद्धं तथाच संकिर्णम् ।
वक्याभितयोर्युक्त्या प्रथपृथग्लक्षणं विषेशम् ॥ ९३ ॥
भावत्तापस विवैरन्पैरंपि हास्यवाद संबद्धम् ।
कापुरुषसंप्रयुक्ता परिहासाभाषणी प्राप्य ॥ ९४ ॥
अविकृत भाषाचारं विषेशा भावोपपन्न चरितपदम् ।
नियतकृति वस्तु विषयं शुद्धं जेयं प्रहसनंतु ॥ ९५ ॥
वेश्या वट नपुसंक किं धुता बंधकिच यत्रस्यु ।
अनिभूत वेषे परिच्छेद चेष्टित करणौस्तु संकिर्णम् ॥ ९६ ॥

संस्कृतातील दहा प्रकारच्या नाटयस्यांत 'प्रहसन' नावाचा प्रकार आहे.
हीन पुरुषांनी योजिलेले मुख्यतः परिहासस्य असे भरताने नाटयशास्त्रात्याचे वर्णन केले आहे. शुद्ध व संकीर्ण असे त्याचे दोन प्रकार आहेत. शुद्ध प्रहसनांत, विषयी संन्यासी आणि जन्माने ब्राह्मण परंतु लज्जास्पद आणि ग्राम्य गोष्टीत रमलेल्यांची चित्रणे असतात. संकीर्ण प्रहसनामध्ये, उद्दट, घरचोट, दृष्ट, नपुळक, हिंडे, म्हातारे, मुर्ख जार, जारिणी, वेश्या यांचा उपयोग करून इतरांची फॅल्सी करण्यांत आलेलीअसते. या दोन्ही प्रकारांमध्ये आपल्या समाजातील विकृती दाग-विष्ण्यास भरपूर वाव अपल्याचे दिसते.

फार्समधील कथानक

=====

वाचक प्रेक्षाकांना केळळ खालून हसविणे हेच फासची मुख्य उद्दिदष्ट राहिल्यामुळे, कथानकाची मांडणी, व्यक्तिचित्रण आणि नाटयपूर्ण संवाद यांना त्यामध्ये फारसा ऊसर राहत नाही. फार्सची प्रकृती घटनाकेंद्री असल्यामुळे तर व्यक्तिचित्रणाकडे अनेकदा बरेच दुर्लक्ष होते. एकाशा प्रसंगामधून व्यक्तीच्या स्वभावाचे क्षेत्र कसे प्रकट होतील, यापेक्षा एकाशा व्यक्तीच्या स्वभावातून हास्यजनक प्रसंग कसे निर्माण करता येतील यांकडे फार्सच्या लेखकांचे अधिक लक्ष असते. "अशा हास्यजनक प्रसंगाच्या जोडीमधून स्पष्ट घेणारे कथानकही कसे हास्य जनक होईल याकडे प्रहसनकारांचे विषेश लक्ष असते."^५

वास्तववादीस्वरूपाचे कथानक

=====

मराठी फासने विनोद निर्मितीसाठी अन्य घेतला असला तरी, त्यांनी संविधानकाची मांडणीकरताना वास्तव जीवनातील घटनांचा वापर केलेला आढळतो. त्यामुळे फार्समध्ये कथानकासाठी निवडलेल्या घटना ह्या तत्कालीन समाजाने पाहिलेल्या अनुभवात्त्वा होत्या. काही घटना असंभाव्य वाटत असल्या तरी त्या अशाक्य वाटत नाहीत. वास्तववादी लेखन केल्यामुळे कांही ठिकाणी अश्लीलता व ग्राम्यताही आढळते, त्याच प्रमाणे भाषा वापर घणुती वाटतो. तत्कालीन बहुतेक सर्व फार्समध्ये वापरलेली भाषा ही, व्यक्तिचित्रणाच्या स्वभाव-धर्मानुसार वापरली असल्यामुळे समाजातील केवळाल्या घटकांच्या भाषेचे नमुने पहावयास मिळतात. त्याच प्रमाणे तत्कालीन समाजाचे स्वाभाविक गुणधर्म या विषयीही माहिती मिळते. उदा. 'कथा लुब्ध बायाचा फार्स' (१८८४) यामध्ये तत्कालीन समाजातील स्त्रिया, त्यांचे वागणे, इत्यादि संबंधी माहिती मिळते. भागवतांची 'मोर.स्त.एलबी., हुंडा प्रहसन', 'फर्डमुत्सदी', किंवा के.वा. पेठे याचा 'आगष्टोटीचा फार्स' या मध्ये कांही घटना व प्रसंग उपरोक्तिपणे मांडलेले आहेत. तरी पण त्याना वास्तवतेवा पूर्ण आधार दिसून येतो.

कथानकातील विस्कळितपणा

फार्सच्या कथानकामध्ये गंभीर प्रकृती मुळीच आढळत नाहीत.

फार्समध्ये केकळ हास्यकारक घटना व प्रसंगाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. सुखात्मकेप्रमाणे कथानक सुसंगतपणे मांडण्यांचा प्रयत्न केलेला नसतो किंवा केकळ हास्य उत्पादन हाच मुळ्य हेतू असल्यामुळे प्रत्येक घटना व प्रसंग विनोदी क्षा होईल याकडे लक्षा दिले असल्यामुळे कथानक विस्कळित झालेले आहे. उदाहरणार्थ, 'कंटटी प्रहसन अथवा शौडे नकात्र' (१८९२) या फार्समध्या कोणात्याही प्रवेशामध्ये संगती दिसून येत नाही. या फार्समध्ये चार संभावित परदेशी एका गणिकेच्या नादाने आपल्या इैड्या गमावून बसतात हे दाखळिले आहे. पण हे घटनेच्या, संवादाच्या मांडणीमधून दाखळता न आल्यामुळे कथा सांगण्यासाठी केशवराव या गणपतराव या पांडिंची योजना केलेली आहे. संपूर्ण वास्तववादी असणारा, 'आगबोटीचा फार्स (के.वा. पेठे १८९५) कथानकाची संगतवार मांडणी कू शाकलेला नाही. अशा प्रकारची विस्कळीत व विसंगत कथानके फार्समध्ये आढळतात.

विनोदी घटना आणि भडक प्रसंग

फार्समध्ये कथानकाची मांडणी भडक, अतिरंजित, अतिशायोकत अशी असते व तिला अश्लील व ग्राम्य पावकल्पणा यांची जोड असते. व्यक्तीच्या स्वभावातील विसंगती व दोष भडकपणे मांडल्यामुळे विनोद निर्माण होतो. फार्समध्ये नटांना मुक्ताविष्कार असतो, त्यामुळे ते बाटेल त्या पृथक्तीने केकळ विनोद निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. फार्सकारांचा लेखनाभागचा हेतू, "पौराणिक नाटकातील विदुषकी चाल्यापेक्षा प्रेक्षाकांना एकादी चमत्कृतीजन्य गैंगत दाखवून रांगडया व बेडया वाकडया हावभावाद्वारे हसविणो,"^६ हा असल्यामुळे फार्स घटना भडकपणे विनोद निर्मिती करतात.

महाराष्ट्रामध्ये फार्स रंगभूमीवर येण्या अगोदर तमाशा हेच बहुजन समाजाच्या करमणूकीचे मुख्य साधन होते. तमाशामध्ये लावण्या, का व फार्स याद्वारे लौकिक विषयावर विनोद निर्मिती केली जात होती. त्यामध्ये सामान्यांच्या कृति-उक्तीचे अस्पष्ट का होईना पण चित्र रंगकिळे जात होते. तमासारीरांची भाषा व विनोद लोकांच्या मनापर्यंत पोहचत होता. भडक शृंगारचेष्टा, अश्लील प्रणाय प्रसंग यामुळे लोक तमाशाकडे आकर्षित ह्यालेले होते. एकोणिसाव्या शातकामधील तमाशामध्ये करून दाखविले जाणारे का व फार्स हे मराठी रंगभूमीवरील फासीफेक्टा फार्से केळे नव्हते. मराठी फार्सकारांनी तमाशामधील फासचे अनुकरण केले असल्याची शाक्यता आहे. मराठी फार्समधील, गुलाबलकडीचा म्नोरंजक फार्स, (द.वा. जोगळेकर/१८८५) कुब्जा रंगारणीचा फार्स, (रामचंद्र यशवंत/१८९४) गोडंबीचा फार्स, (१८९३) इत्यादि फार्स हे पूर्णपणे तमाशामधील काशी साम्य असणारे फार्स आहेत आणि ते केळ भडकपणे विनोद निर्मिती करण्यासाठीच लिहिलेले दिसतात.

उपहास आणि उपरोधाचा आश्रय

एकोणिसाव्या शातकाच्या असेरच्या छप्प्यात सुधारणावादी चक्क जोर धरू लागली होती. सनातनी शास्त्री मंडळीना अनिष्ट रुदी आणि परंपरा यांचे समर्थन करतायेणो अशाक्य ह्याले होते. त्यामुळे स्वतःचे गुण संगण्यापेक्षा दुस-याच्या वागण्यातील दोष दाखविण्याचामार्ग त्यांनी स्वीकारला. "सामाजिक स्थित्यंतरामुळे निर्माण ह्यालेल्या प्रवाहांची दखल येण्यासाठी मध्यम कर्त्तियांच्या वृत्तीत्रून उपहासपर प्रक्षसने लिहिली गेली."^७ ज्या फार्सनी सामाजिक समस्यांवर मतप्रदर्शन केले, त्या सर्वच फार्समध्ये उपहास, उपरोध विडंबन यांचा आश्रय घेतलेला दिसून येतो, 'फडामुत्सदी' ना.ह. भागवत/१८८५) किंवा तरुणीशिक्षाण नाटिका (ना.बा. कानिटकर/१८८६) या फार्समध्ये स्त्री शिक्षाण, विधवांचे पुनर्विवाह,

स्त्री स्वातंत्र्य, इत्यादिंची अत्यंत हीन स्वरूपांत टवाळी करण्यात आलेली आढळते. कथानकाची मांडणी उपहास, उपरोधिकपणे केल्यामुळे हे फार्स सनातन्यानाआवडते, तरी सुधारकांची टर उडविण्यास उपयुक्त ठरले. अशा फार्समध्ये टवाळी करताना अगदी खालच्या पातळीवरची भाषा वापरलेली आढळते.

स्वमत प्रतिपादनासाठी दुस-याला हास्यास्पद बनविण्याचा हा मार्ग फार्सच्या लेखकांनायोग्य वाटत असावा कारण बहुजन समाज अडाणी व अशिक्षित होता व त्याची संख्या मोठी होती. मूळभर नवशिक्षित सुधारकांच्या बाजूला होते, त्यामुळे सुधारकांच्याकडून लिहिलेल्या प्रहसनाना फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही. फार्स हे सागाजमनापर्यंत पोहवण्याचे प्रभावीसाधन असल्यामुळे "समाजामध्ये जे उपहासात्मक प्रकार चालू असतील त्याची हास्यकारक व अतिशायोकता नक्कल वनविण्यासाठी फार्सचा मार्ग हा सहज सुवण्यासारखा होता":⁶

स्थूल व्यक्तिविक्रणे

फार्सची प्रकृती घटना प्रधान असल्यामुळे त्यामधील पात्रे ही घटनेच्या, प्रसंगाच्या, अनुषंषानेव पुढे येत असतात. त्याना कथानकामध्ये फारसे महत्व नसते. ही पात्रे ठोकताळयांच्या स्वरूपाची, हास्यानुकूल अशीच असतात. काही केळा, कांही विशिष्ट प्रकृतींची म्हणूनही ती फार्सात येतात. हास्य-निर्मितीचे एक मार्यम एकदेच त्याचे स्थान असल्यामुळे त्या-त्या प्रकारच्या कथानकांची ती साधने बनतात, त्यामुळे अर्थात स्वभावाचे बारकावे गुंतागुंतीचे मानसिक ताणतणाव, संवेदनशीलता हे विषेश त्यात आढळत नाहीत. संभवनीयतेपेक्षा असंभवनीयतेला फार्स मध्ये अधिक अवसर असल्यामुळे अशा पात्रांना

स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वे प्राप्त होत नाहीत. डॉ. भीमराव कुलकर्णी म्हणतात त्या प्रमाणे, "या लुटपुटीच्या खेळ्यातील ती बाहुली असल्याने फार्सकाराने त्यांना दिलेली चावी संपती की ती निर्जीव होतात."^९

स्वभावातील किंगती

हास्यनिर्भीतीच्या प्रयोजनासाठी साधन म्हणून फार्सातील पात्रांना राबविले असल्यामुळे त्यांच्यात अभिनयापेक्षा त्यांच्या आचरणाला, अंग-विक्षेपाला आणि विदूषकीपणाला अधिक महत्त्व असते. कांहीही करू हास्यनिर्माण करणे हेच या पात्रांचे काम असल्यामुळे, ग्राम्य व अश्लील हाताव अचक्ट-विचक्टपणा या गोष्टीचा कार्सात सर्वांस वापर होतो. त्यामुळे डॉ. भीमराव कुलकर्णी यांचे, "फार्समधला नट चेह-यापेक्षा शारीराचा उपयोग कार करीत असतो"^{१०} हे विधान यथार्थ वाटते.

असंभाव्य घटना-प्रसंगावर फासचे कथानक आधारीत असल्यामुळे, त्याचा स्वभावदर्शनावर कसा परिणाम होतो, हे पुढील उदाहरणातून स्पष्ट होईल. 'वरण भाताचे प्रहसन' (द.वा. जोगलेकर/१८८४) या प्रहसनामधील बचंट हा तसा कर्मजस असूनही आपल्या मुलाला त्याच्यावयापेक्षा वयाने मोठ्या आणि 'उफाड्या'च्या मुलीबरोबर लग्न करू देऊ फक्तेला आहे. बायकोशी कसे वागावे, हे आपल्या मुलाला (बालयाला) तो पदोणदी समजावून सांगतो. ठळू (बालयाची बायको), गोविंद बुवा बरोबर पळून जाणार आहे हे माहीत असूनही तो निला केक फार्सकारांच्या इच्छेमुळे अडवू इकत नाही, अशा किंगत, असंभाव्य घटना हा फार्साचा प्राण असल्यामुळे व्यक्तिचित्रे तसा आकार घेत जातात.

अपवादात्मक स्वाभाविकता

मराठी फार्समधील काही व्यक्तिचित्रे मात्र स्वाभाविक व सजीव अशी उतरली आहेत. स्वभावाचे गूण-दोष, त्यांच्या इच्छा, त्यांची वृत्ती प्रवृत्ती याबाबतीत ती विनोदापेक्षा कस्तुस्थितीची जाणीव ठेवणारी आहेत. "बालासाहेब फंदी आणि गोकेळाणीचा शृंगार" (भा.जःआजगांवकर/ १८८७) या फार्सातील सदाशिवर्पंत, हिराजी, बैनाजी या व्यक्तिचित्रांना तून तत्कालीन समाजातील व्यक्तितंत्रे स्वभाव, गुणर्थ, लोभीपणा, फ्सवेगिरी यथार्थपणे प्रकट होते. त्यामुळे त्याता, फार्स ऐक्जी प्रादेशिक भाषेतील नाटक असेच म्हणाऱ्येसे वाटते. केळ विनोदाच्या आहारी न जाता घटना-प्रसंग यांचा स्वाभाविक क्रेम आणि मानवी स्वभावातील संगती राखण्याचा प्रयत्न आजगांवकरांनी केलेला आहे. 'गुलाब इकडीचा मनोरंजक फार्स' (द.वा. जोगलेकर/ १८८५) मधील गुलाब इकडीची व्यक्तिरेखा स्वाभाविक वाटते. या फार्सातील कथानक असंभाव्य आणि विनोदी असूनदेखील अत्यंत धूर्तपणाने ती सारा व्यूह रवते, आणि म्हाता-या नव-याता सांभाळून घेण्याचा समजुतदारपणा दाखवून ठवाळांची फजिती करते, हे सारे तिच्या स्वभाव धर्मांशी सुंगत आहे.

ढोबळपणा

फार्सातील व्यक्तिचित्रणे किती ढोबळ असू शकतात याचा पुढील नमुना पहाण्यासारखा आहे 'तस्यी शिक्षाण नाटिका' मधील (ना.बा. कानिकर/ १८८७) 'चिमणी'च्या स्वातातून तिच्या नव-याचे व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे. ती म्हणाऱ्ये, "आमच्या इथे हे दाढीच्या आणि जाड-जाड मिशांच्या केसांचे खराटे, अंगात माद वाढला आहे त्याचा सुवास, ते खापर-सुंटी सारखे जाड-जाड ओठ आणासी सगळ अंग इधून तिथून केसाळ".^{११}

संवाद

फार्सला मुक्ताविष्काराची मुभा असल्यामुळे व केळ हास्य निर्भीती हे त्यांचे प्रयोजन असल्यामुळे संवादालाही परिणामकारकता, पात्रसुलभता प्राप्त

होत नाही. "प्रहसनांमधील पात्रेही जाणीवूर्वक अस्वाभाविक अशीच
असतात"^{१२}, त्यामुळे फार्सील संवाद उथल स्वरूपाचे सामान्यविकार आणि
क्रिया प्रतिक्रिया प्रकट करणारे व हास्यनिर्भीती करण्यासाठी आलेले दिसतात.
स्वभावावर प्रकाश टाकण्याचे किंवा संविधानकाला गती देण्याचे सामर्थ्य
त्याच्या ठिकाणी आढळत नाही. विनोद निर्मिती हेच अंतिम १येय असल्यामुळे
संवादातही ग्राम्य शब्दरचना, कथी-कधी अश्लीलता, कधी रागडे व
रासकट विनोद निर्माण करणारी रचना संवादात आढळते.

मध्यमकार्य पांढरपेशा कार्ची भाषा

फासाची लेखन करणारा कार्ची हा प्रामुख्याने मध्यमकार्य पांढरपेशा
होता. त्यामुळे त्या कार्ची भाषा, त्याच्या चाती सवयी यांचे दर्शन या
संवादातून घडते. त्याकाली मध्यमकार्य कुद्दंबातले पुस्तक काय, पण स्त्रिया
देशील ज्या उघडे वाघडेयणाने राजरोस बोलत असत, ते सारे शब्द फार्सीभूत्या
संवादात आलेले आहेत. आज जे शब्द वापरायला सर्व सामान्य शिक्षितवर्ग
धजावणार नाही, त्याची रेलवेल फार्सी आढळते. संवादतल्या अश्लीलपणाऱ्या
साक्षी, 'गोडंबीचा फार्स' (१८९३) 'मनोरमा' (म.बा. चित्तो/१८७१) आदी
फार्सीतून व नाटकातून दिसतात. एकूण फार्सील संवाद हे क्रिया प्रतिक्रियांचे
व विचारांचे वहन करण्यापुरतेच आलेले दिसतात.

फार्सील विनोद

रंगभूमीवर सतत पौराणिक नाटक पाहून कंटाललेल्या प्रेक्षाकांना फार्सी
खदखदा हसविले. फार्सीच्या अगोदर विनोदाकडे पहाण्यांची लोकांची दृष्टी अत्यंत
उपेक्षेची होती. मराठी रंगभूमीवर फार्सी आले आणि त्यांनी प्रेक्षाकांना
विनोदाचे वेड लाकले. विनोदामुळे फार्सी लोकप्रियता मिळाली. हॉ.भीमराव
कुलकर्णी यांनी म्हटल्याप्रभाणे, "सामान्य प्रेक्षाकांना उलखून हसविणे हे फार्सी

"प्रमुख उद्दिदृष्ट" ^{१३} असल्यामुळे, केकल गर्दीता कशा करून घेण्यासाठी विनोद-निर्मिती हा फार्सीचा घेतू होता. मराठी फार्सीमधील विनोदाची निर्मिती मुख्यत्त्वे करून पुढील प्रकारे हालेली आढळते. १) अवरुण पृष्ठतीने घटा-मस्करीच्या स्वस्यांत व्यक्त झालेला विनोद, २) पात्रांच्या शारिरिक व्यंगावर आधारलेला विनोद, ३) पात्रांच्या स्वभाववैशिष्ट्यावर आधारलेला विनोद, ४) प्रासंगिक स्वस्याचा विनोद, ५) उपहास, उपरोध यामुळे निर्माण झालेला विडंबनात्मक विनोद, ६) अश्तील व ग्राम्य शब्दरचनेहारे निर्माण झालेला विनोद, ७) शब्दिक स्वस्याचा विनोद. सामान्यपणे अशा प्रकारे विनोदाचे स्थूल प्रकार मानता येतील.

अवरुण, रेळकर विनोद

शाक्यताशाक्तयेची वास्तवास्तवाची काटेकोर बंधने फार्सीमध्ये नसतात. कृति आणि गति, तीहि शाक्य तितकी भडक, हास्याच्या लाटा उसळविणा-या कल्पक, चतूर व नेत्रदीपक घटना ही फार्सीची प्रमुख लक्षणे. फार्सीमध्ये निर्माण होणारे हास्य अनेकांगी असते. फार्सीच्या निर्मितीमध्ये प्रतिभासामृथ्यापीक्ता, कल्पकतेला, विनोदनिर्मितीताच अधिक महत्त्व दिलेले असते. त्यामुळे ते कांही अंशी वास्तववादी वाटत असले तरी पूर्णपणे वास्तवाच्या पातळीवर येऊ शकत नाहीत. उदा. "बासुंदीचा मनोरंजक फार्स" (द.वा. जोगलेकर/१८८६) यामध्ये सर्व कथा वास्तव अशी वाटत असली तरी तशी शाक्यता मात्र वाटत नाही. या फार्सीमधील गप्पाळराव, राधा, भक्कम्भट ही पात्रे जो विनोद निर्माण करतात तो रेळकर व अकृत्रिम असून त्यामध्ये गप्पाळरावाचा अवरुण पणाही दिसून येतो कथा वास्तवाचा भास निर्माण करणारी असली तरी ती असंभाव्य व अतिशायोक्त घटना, प्रसंगांच्या मांडणीमुळे विनोदी झाली आहे. "निर्हृतूक हास्यविनोद हे प्रहसनांचे वैशिष्ट्य असते आणि म्हणूनच हास्यकारणांच्या परिणामकारक

एकत्रीकरणावरच प्रहसनाचे लक्ष केंद्रित झालेले असते.^{१४} या उद्गारांची प्रचीती येते ती अशा फार्समधील विनोदाढारे.

विनोदनिर्मितीसाठी फार्समध्ये अवास्तव व अतिशायोक्त प्रसंगाची मांडणी केलेली असते, खरेतर अशा प्रसंगांची कथानकाला गरज असतेच असे नाही. कांही केळा असे प्रसंग काळे तरी कथानकाला कोणतीही बाधा येत नाही. उदाहरणार्थ, 'अनाईर्णीचा मनोरंजक फार्स' (द.वा. जोगलेकर/१८८५) प्रवेश सहामध्ये चिकटंभट पाटलाच्या डोक्यावर नारु फोडतो हा प्रसंग किंवा 'सटवाजीराव ढमाले' (शि.सी. वागळे/१८८५) या फार्स मधील अंक तिसरा प्रवेश दोन्मध्ये सुली देण्याच्या भीतीने सटवाजीराव, स्त्री वेषधारण करतो, हा प्रसंग केळ हास्य उत्पन्न होण्यासाठीच फार्समध्ये मांडलेला दिसतो. या दोन्ही प्रवेशामुळे पार्सच्या कथानकावर हास्याखेरीज कोणताच परिणाम होत नाही. हे दोन्ही प्रसंग काळे तरी सुधा या फार्समध्ये कोणताही फरक पडण्यासारखा नाही. असे प्रसंग केळ केलकर व अवखा विनोद निर्माण करण्यासाठीच फार्समध्ये मांडलेले दिसतात.

शारीरिक व्यंगाढारे विनोद निर्मिती

फार्समध्ये पात्रांच्या शारीरिक व्यंगावरच विनोद निर्माण होईल अशी योजना केलेली असते. ही पात्रे निसर्गातः व्यंग असलेली असतात. पण त्याच्या कृति व उक्ती हया त्यांच्या शारीरिक व्यंगाच्या विरोधात किंगतपणे होत असल्यामुळे विनोद निर्मिती होते. ही पात्रे जरीकथेच्या ओघाने निर्माण झालेली असली तरी त्यांचा पेहराव, भाषा, त्यांचे वागाणे, बोलणे हे सर्वच हास्यास्पद असते. ही पात्रे रंगभूमीवर आल्याबरोबरच हास्य निर्माण होईल अशी प्रसंगांची मांडणी केलेली असते. उदाहरणार्थ मोर एल.बी. (नाःह. भागवत/१८८२) या फार्समधील 'मोरेश्वर' किंवा 'कुब्जा'

रंगारणीचा फार्स (रामचंद्र, यशवंत/१८९४) मधील रंगा-याची 'अष्टकळा' मुलगी, 'गोडंबीचा फार्स' (१८९३) या मधील सत्तर वर्षे वयाची वृृद्द स्त्री ही पात्रे स्वतःच्या शारीरिकमार्गिवस्तृद कर्तन करतात व त्यामुळे हास्य निर्माण होते.

स्वभावनिष्ठ विनोद

कांही फार्समध्ये पात्रांच्या केका स्वभावात्मन, त्यांच्या विशिष्ट हालचाली, तकळी या मधून विनोद निर्मिती होते. ही पात्रे केका विनोदासाठी आपल्या स्वभावाचे असे दर्शन घडविलात की, त्यामध्ये विचारशाक्ती-पेक्षा, भावना जागृत करण्याचा जास्त प्रयत्न असतो. चमत्कृतिजन्य, असंबृद्धतापूर्ण किंवा अपूर्वतादर्शक देखावा उत्पन्न करणे, हा या पात्रांचा स्वभाव असतो. त्यामुळे त्यांच्या वागण्यामधून, बोलण्यामधूनच विनोद निर्माण होतो. उदा. 'वेड्यानान्याचा फार्स' (१८९३) मधील 'वेडा नान्या हे पात्र' स्वभाव-ताच विनोदी आहे. त्याच्या प्रत्येक संवादामध्ये किंगती असल्यामुळे विनोद निर्माण होतो. 'गुलाबळकडीचा मनोरंजक फार्स' (द.बा. जोगळेकर/१८८५) यामधील 'जूतीचंद भाखाडी' हे पात्र आपले दागीने गमावून बसले आहे. त्याला 'गुलाबळकडी' वर केस करावयाची आहे, पण त्याच्या वागण्या बोलण्यात्मन तो सहानुभूतीचा विषय होण्या ऐवजी हास्यास्पद झाला आहे. त्यामुळे "मनुष्याच्या स्वभावाची अशी एकादी लटा दाखविणे की, त्यामुळे एकीकडे त्या मनुष्या विषयी जिव्हाला वाटत असूनही मनांत हास्य यावे".^{१५} अशा प्रकारची पात्र योजना फार्समध्ये आढळते, ती केका विनोदासाठीच. मात्र या विनोदामध्ये कृठेही असुया, राग, द्वेष पांचा लक्षेशाही आढळत नाही. या व्यक्तीरेसा केका मुक्त हास्य निर्माण करतात. "हास्यजनक प्रसंगात्मन व्यक्तीचा त-हेवाईक-पणा, विक्षिप्तपणा क्षमा प्रकट होईल या पेक्षा त्याच्या या वैशिष्ट्यांत्मन

हास्यजनक प्रसंग कसे निर्माण होतील आणि अशा हास्यजनक प्रसंगांच्या जुळणीतून रुप घेणारे कथानकही कसे हास्यजनक होईल याकडे व प्रहसनकाराचे किशोष लक्ष असते”^{१६} या डॉ. सदा क-हाडे यांच्या मताची प्रघीती येते.

प्रासंगिक विनोद

फार्समध्ये हास्यजनक प्रसंगांची रेलखेल झासते. हास्यजनक प्रसंग निर्माण करताना लेखक संभाव्य, असंभाव्यतेचा विवार करीत नाही. केळ हास्य निर्मिती हेच या प्रसंगांचे प्रयोजन असते. ‘अनश्चाचा मनोरंजक फार्स’ (द.वा. जोगलेकर/ १८८५) मधील दुसरा प्रवेश, चिकटंभट्टाचे स्वात किंवा ’झांपी गेलेला जागा झाला’ (स्मांतरित/ १८९६) मधील सर्वच प्रसंग केळ विनोद निर्मितीसाठी लिहिलेले आढळतात. या फार्समधील प्रसंगच विनोदी असल्यामुळे पात्रे हास्यास्पद होत नाहीत.

विडंबनातून निर्माण हालेला विनोद

काही फार्स केळ उपहास, उपरोध व विडंबन याद्वारे विनोद निर्माण करतात. या फार्समध्ये प्रेक्षाकांना केळ गमतीने हसविण्यापेक्षा, आपल्याला अप्रिय असलेली विवारसरणी, तत्वे, सामाजिक सुधारणा आणि त्यांचा पुरस्कार करणारी मंडळी, यांच्यावर हल्ला चढवून त्यांना हास्यास्पद बनवितात त्यामुळे “फार्स म्हणाजे अतिरंजित विडंबनात्मक हास्यकारक देखावा”^{१७} असे त्यांचे स्वरूप बनते. अशा फार्समध्ये प्रतिस्पृश्यांला नामोहरम केल्याचा, त्याची फजिती केल्याचा आनंद अधिक प्रमाणांत असतो. व्यक्ती, संस्था, चालीरीती, यांच्यातील क्रिंगाती किंवा असंबद्धपणा असे या फार्साच्या कथानकाचे विनोदी स्वरूप असते तरी, सामान्यतः टीकात्मक व उपरोधात्मक लेखन केलेले असते. विडंबन,

व्याचिक्रिणा आणि मूळ वस्तुची घटास्पद मांडणी हे त्याचे प्रमुख घटक असतात. "बालविवाह, पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, स्त्री शिक्षण, याची बेसुमार घटा या फासांनी केली आहे."^{१८} स्त्रियांच्या शिक्षणाचे निमित्य कस्त सुधारकांचा उपहास करण्यासाठी अशी प्रहसने लिहिली गेली. ना.ह. भागवतांची "स्त्रीविधा वैकियदर्शन, (१८८३) 'मोर एल.एल.बी', (१८८२) 'फडामुत्सददी'; (१८८५) त्याच्यप्रमाणे तसेच शिक्षण नाटिका, (ना.बा. कानिंग्कर/१८८६) व 'संगीत घोटाळा (ह.ना. आपटे/१८८८) पा फासांची स्वस्य अशा विडंबनात्मक पृष्ठतीचे दिसून येते.

विनोदासाठी अश्लील व ग्राम्य शब्दांचा वापर

एकोणिसाव्या शतकांतील फार्सकारांना इंग्रजी भाषा अवात असली तरी त्यांना इंग्रजी वाह.मयाचा अभ्यास नव्हता. त्यामुळे असंस्कृत प्रेक्षक, वाचकांच्या हसून मुरुळूळ्या कल्तील अशा प्रकारचा विनोद निर्माण करणे त्यांना इष्ट वाटले असावे. त्यामुळे त्यांनी हीन दर्जाच्या विनोद निर्माण केलेला आढळतो. फार्समध्ये अश्लीलता आणि अमानुष टवाळी व ग्राम्यभाषा वापरून विनोद निर्माण हाला आहे. उदाहरणार्थ, 'वरणभांताचे प्रहसन' (जोगळेकर द.वा./१८८४) मध्ये "आता आम्ही सगळे मिळून तुझ्या ✕ ढीवर कोलशाची रेघ ओढू."^{१९} किंवा "वेड्या नान्याचा फार्स" (१८९३) मध्ये "वईनीस ब्राह्मण कौरे लाकिला आहे,"^{२०} अशा प्रकारच्या वाक्यरचनेमधून विनोद निर्माण केला आहे. 'विविधज्ञान-विस्तारने (१८८८) अंक १/२) अशा फार्सवर हलकटपणाचा आरोप केलेला आहे. तो यामुळेच. अचक्ट-विचक्ट अंगविहोप, ग्राम्य व अश्लील भाषा शैली ही फार्सच्या अंगभूत गुणांची साक्षा देतात. "फार्स म्हणजे अचक्ट-विचक्ट तपाशा होऊन त्यांने नाटकांच्या धूणास अगदी कमीपणा आणला."^{२१} या आप्पाजी वि. कुलकर्णी याच्या विधानाची यथार्थता पठते.

केवळ अश्लील आणि ग्राम्य शब्दरचनेमुळे च नव्हे, तर अश्लील व आवश्यक प्रसंगाही स्टेजवर दाखवून विनोद निर्माण करण्यांचा प्रयत्न फार्सात केलेला आढळतो. "स्टेजवर विडी ओटीत सौच्य-विधिस भासणे, केळी बौरे खाणे, दूध पिणे, अंबरपाट थळ लाग्न लावणे..... किंवा एलएल.बी. नव्याचे नसुसंकट्व त्यास व त्याच्या स्त्रीस स्टेजवर बसवून स्थापित करणे."²² "हे प्रसंग केवळ विनोदासाठीच निर्माण करण्यांत आलेले आहेत. "नाटक म्हणजे आबालवृृद्ध स्त्री उस्थांनी प्रत्यक्षा पहावयाची गोष्ट आहे."²³ याचा फार्सांकांरानी विचार केला नसल्यामुळे, 'गोडंबीच्या फार्स' (१८९३) सारखा पूर्णपिणे अश्लील व किंसवाण्या घटना असलेला फार्स लिहिला गेल्याचे दिसून येते. या फार्समध्ये विनोद अतिशाय पाचक्ळ व ऑगळ स्वरूपाचा असून लेखन बीभत्स आहे. "बाळंभट दांडगाई करु लागता ७० वर्ष बयाच्या वृृद्धेने त्याला आपला गोटा दाखवणे" यासारखे प्रसंग किंस आणाणारे आहेत.

शब्दनिष्ठ विनोद

फार्सची रचना टोबळ असल्यामुळे व्यक्तीचिक्रियाला त्यामध्ये फारसा अक्षर नसतो. त्यामुळे फार्समध्ये शब्दनिष्ठ विनोद फारसे आढळत नाहीत. तरी सुंदरा सुधारकांची टर उडविण्यासाठी जे फार्स लिहिण्यांत आले, उदा. फरडा मुत्सददी, (ना.ह. भागवत/१८८५) यामध्ये "धर बोडंकमा की लाचपाट, घे मुर्ती की दे फेकून, धर जानवे की तोड तऱ्दिशी" सारखे काही शब्दनिष्ठ विनोदाचे मासले पहावयास मिळतात.

वरील सर्व विवेचनावरून हास्यनिर्मिती हेच फार्साचे प्रयोजन असल्याचे दिसते. फार्समध्ये, विदुषकीपणा, पाचक्ळपणा घटास्पद मांडणी, अश्लीलता यांचा वापर करून विनोद निर्माण केला आहे, त्यामुळे डॉ. सदा क-हाडे यांचे "प्रहसनम्हणजे केक हास्योत्पादक कारणांची केक हास्योत्पादनासाठीच केलेली

माळणी असे "हणता येईल"^{२४} हे मत लक्षणिय वाटते.

मराठी कार्सः वाटचाल

फार्सचा प्रकेरा मराठी रंगभूमीवर कसा हाता इतो झांजी कार्स-
वरून आला, की, कानडीच्या मागाने पौराणिक नाटकाप्रमाणे आला हे
निश्चित सांगता येण्यासारखा पुरावा मराठी वाड. मयामध्ये आढळत नाही.
याविषयी ह.आ. ताळचेरकर यांच्या शब्दाहदुर पर्वत्या' (संपा./१९०४)
या नाटकाच्या प्रस्तावनेमध्ये म्हटले आहे "मूळ फार्सची कल्पना प.वा. बाळा
कोटिभास्कर यास ४०/५० वर्षापूर्वी मुंबईतील ग्रांट रोडवरील प.वा. नाना
शंकरशेट यांच्या बादशाही पिष्टेरांत झांजी कंपन्याची नाटके प्राहून
सुकृती"^{२५} म्हणजे तालचेरकरांच्या मताप्रमाणे मराठी कार्सची सुरवात
१८५० ते १८६० च्या दरम्यान हाती. मराठी रंगभूमीवर कार्स कसा आला
या विषयी इं.बा. मुजूमदार यांची माहिती पुढील प्रमाणे आहे. "प्रथम
पौराणिक नाटके दारबून केळे राहिल्यास फार्सची नवी कल्पना नाटक प्रदतीत
१८५५ पासून, मुंबईस एक सम्य अमरचंद वाडीकर नाट्य मंडळी असे. तिने
प्रचारांत आणली."^{२६} मराठी रंगभूमी कर्त आ.वि. कुलकर्णी यांच्या मते
"कार्स व प्रहसने प्रथमतः अमरचंद वाडीकर यानी रंगभूमीवर करण्यास सुरवात
केली."^{२७} या सर्वांच्या मतावरून मराठी रंगभूमीवर कार्स १८५५/५६ च्या
सुमारास आले असावेत असे म्हणता येईल.

तिखित स्वरूपात संहिता

मराठी रंगभूमीवर करण्यांत येणा-या पौराणिक नाटकांच्या तिखित
संहिता तयार केलेल्या नसत, त्यामुळे "पौराणिक नाटकाप्रमाणे कार्स हे प्रारंभी

अपौरुष्य वाढमय होते. त्यांना लिखित स्वरूप नव्हते. पुढे पौराणिक नाटकातल्या पात्रांच्या नक्ता प्रमाणो फार्साच्यांही नक्ता त्या, त्या मंडळीपुरत्या तयार झाल्या."²⁸ हे प्रा. श्री.ना. बनहटीयांचे मत किंवा "झाईचीच्या राणीच्या नाटकास लावलेला १८७० चा फार्स हा मराठीतील पहिला उपलब्ध मुद्रित फार्स होय."²⁹ या डॉ. भीमराव कुलकर्णीं यांच्या मताप्रमाणो फार्साच्या लिखित संहिता १८७० च्या पुढेव तयार केल्या असाव्यात असे वाटते. त्या आगोदर पराठीमध्ये लिखित स्वस्माचे फार्स नसल्यामुळे, अयासासाठी १८७० च्या पुढील फार्साचाच विचार करावा लागतो.

मराठीतील लिखित स्वरूपाचा पहिला फार्स १८७० साती तयार झालेला "नुतनेइतिहासांतर्गत मनोआल्हादक पुराधीश्वरी लक्ष्मीबाई हिंचे नाटक" (वि.गो. नासिककर, ना.गो. दामले, वि.ह. सिनकर/१८७०) या नाटकाच्या सतराव्या प्रक्रेतार पाशूनच्या आगास 'नक्कल' असे निराळे नांव दिलेले आहे. यावरूप मराठीत हापील स्वरूपांत उपलब्ध असलेला हा कालानुक्रमे पहिला फार्स होय. मात्र याला फार्स किंवा प्रहसन असे नांव न देता 'नक्कल' असे म्हटले आहे.

मराठी फार्सची त्रेरणा इंग्रजी असली तरी त्यांच्यामध्ये इंग्रजी फार्सचे अनुकरण कवित्वात दिसते. त्यांची सारी भिस्त आपल्या रेजिस्ट्रेशन कालानुक्रमे घटनांना संवादस्थ देऊ सामान्य वाचकापर्यंत ते पौचविण्यावर दिसते. फार्साच्या लिखित स्वरूपांत संहिता उपलब्ध झाल्याने उत्सूर्क विदूषकी चाल्यांना आला बसला. १८७१ साती 'मनोरमा' (म.बा. चित्करे) स्वैरसकेशा (श.अ. अभ्यंकर) त्याच प्रमाणो 'व्यवहारोपयोगी नाटक' (श.ना. माळगांवकर/१८५९) या नाटकानी सामाजिक विषय कथानकासाठी निवडले. त्यांचा प्रभाव मराठी फार्सकल्यांवर पडलेला दिसतो, त्यामुळे सुरवांतीला केका विनोदासाठी निर्माण झालेल्या फार्समध्ये विनोदावरोबरच समाज जागृती, समाजशिक्षण

इत्यादी गोष्टीना स्थान मिळू लागले. लोकांच्या मनापर्यंत पोचण्याचे सामर्थ्य फार्समध्ये अल्यामुळे, स्वमत प्रतिपादनासाठी किंवा आपल्या मताचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी फार्सचा उपयोग करून घेतलेला दिसतो. तत्कालीन नवशिक्षितांच्या सुधारणावादी विचारांवर टीका करण्यासाठी, किंवा सुधारकांचा उपहास करण्यासाठी उपहासात्मक प्रकारचे फार्स लिहिलेले आढळतात. तत्कालीन मध्यमवर्षीय पांढरपेशा समाजामध्ये निर्माण झालेल्या सामाजिक संघर्षाचा वापर कथानकासाठी केलेला आढळतो. विषेशात: स्त्रियांचे प्रश्न, विषवा विवाह, बालविवाह, बाला-जठर विवाह, स्त्री-शिक्षाण, हातलण्यासाठी फार्सकारांनी आपली अनुकूल-प्रतिकूल मते मांडण्यासाठी फार्सचा वापर केलेला दिसतो. पुरुषांचे उच्च शिक्षाण, सुधारणावादी विचार, तत्कालीन सरकारने केलेला 'समती व्याचा कायदा' इत्यादी सर्व प्रश्न एकोणिसाव्या शतकांतील फार्सांनी हाताऱ्हलेले दिसतात. साधारणपणे १९०० पर्यंत अशा स्वस्थाने फार्स पौराणिक नाटकांना जोडून रंगभूमीवर करण्यात येत होते.

एकोणिसाव्या झातकांमध्ये निर्माण झालेल्या फार्साची रचना स्थूल स्वरूपाची दिसते. 'निसूल व्यक्तिचित्रे, प्रसंगातील विस्कलीतपणा, ग्राम्य अडलील व सामान्य वात्य रचना, अचक्क-विचक्कपणाला प्रसंगामध्ये दिलेले स्थान, रांगडे व रासक्ट विनोद, अतिशायोक्त व असंभाव्य घटना आणि प्रसंग याची मांडणी याकुळे हे फार्स सामान्य दजाची होते. या फार्समध्ये फसविणे, अवचित घटा करणे, हिरण्योड करणे याही गोष्टीचा विनोदासाठी वापर केलेला आढळतो.

फार्सचा मुख्यहेतू मनोरंजन हा असला तरी त्यामधून अनितीचे मात्र कोठेही समर्थन केलेले नाही. साष्ट सासवा आणि नाठाळ सुना, त-हेवाईक आडमुठे जावाई, जरठ नवरदेव आणि त्यांच्या तरुण बायका, ढोगी महंत आणि

त्यांच्या शिष्यांनी अशी समाजातली प्रतिस्पै घेऊन त्यांच्यापैकी कित्येकांवर फार्स रचण्यांत आलेले आढळतात. रंजनाबरोबर सामाजिक टीकेवा हेतूही त्यात आलेला दिसतो. प्रा. श्री.ना. बनहटी यांचे फार्साच्या वाटचाली संदर्भात विवार महत्त्वाचे वाटतात ते म्हणतात, "नाटय क्लेच्या प्रगतीच्या दृष्टीने पहाता रंगभूमीच्या इतिहासांत फार्साची महत्व फार आहे. बुध्दीगम्य संष्टीत कथानक आणि समाज जीवनाचे चित्रण करण्याची प्रृष्ठी या दोन गोष्टी फार्सामुळे मराठी रंगभूमीवर आल्या. विष्णुदास प्रणित पौराणिक नाटकांत संषटित कथानक आणि क्लात्मक एकता यांचा अभाव होता. फार्सांनी या बाबतीत बरेवसे पुढे पाऊल टाकले."³⁰

किंतु स्करांचे 'सौभद्र' आणि देवलांचे "शारदा" ही नाटके रंगभूमीवर आल्यानंतर मात्र रंगभूमीवरूप फार्साची पिछेहाट सुरु हाली. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या नाटकांमध्येच फार्साच्या पृष्ठतीच्या विनोदी प्रसंगाची मांडणी करण्यांत आल्यामुळे कधी मुख्य कथानकामध्येच तर कधी उपकथानकाढारे विनोद निर्मिती साधल्यामुळे फार्साचा प्रभाव कमी हालेला दिसतो. "तोतयाचे बंड" (न.चि. केळकर/१९१३) सारख्या नाटकामध्ये तर सर्वजीराव ढमाले (शि.सी. वागळे/१८८५) मधील विनोदी प्रवेशामधील भाषा, वाक्ये त्याच पृष्ठतीने घेतलेली आढळतात. आता तर 'दिनूच्या सासूबाई' राधाबाई', किंवा 'पती गेले ग काठेवाडी', 'होपी गेलेला जागा हाला' (नवा) या सारख्या फार्सांनी मराठी रंगभूमी गाजबून सोडलेली आहे.

इतर वाह्यप्रकार आणि सामाजिक प्रश्न

द्यंजांनी आपल्याबरोबर ऐहिकता, विज्ञाननिष्ठा व शिक्षण विषयक नविन कल्पना आणाल्या. त्यांच्या प्रभावाने हिंदू लोकांच्या पारंपारिकतेला आणि धर्मभावेला धक्का बसला. त्यातून कांही सामाजिक

प्रश्न निर्माण हाले. त्या सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य करून त्या बदलच्या आपल्या भावना, प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याचा प्रयत्न तत्कालीन मराठी वाइ.मयांत झालेला दिसतो. त्यामध्ये कोणी पुरोगामी बाजू घेतली तर कोणी प्रतिगाम्यांच्या मागे उभे राहिले. झंजांच्या सुरवातीच्या काळांत निबंधवाइ.मय हेच ज्ञान प्रसाराचे प्रमुख मार्ग होते. नियतकालिकाद्वारे जे निबंधवाइ.मय निर्माण हाले त्याचा हेतू केक समाजजागृती व ज्ञानप्रसार हाच होता. जांभेकर, फुले, लोकहितवादी (गोपाळ हरि देशमुख), विष्णुशास्त्री पंडीत, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी इत्यादि विचारकंतानी आपली अनुकूल-प्रतिकूल प्रते मांडण्यासाठी निबंध वाइ.मयाचा वापर केला. पण शिक्षितांची अत्यल्प-संख्या, निबंधांच्या पुस्तकांचे स्खा स्वस्थ व फटकळवृत्ती, यामुळे नव शिक्षितांचा अपवाद वगळता, बहुसंख्यसमाज या वाइ.मयापासून, निदान एकोणिसाव्या शातकांत तरी दूरच राहिला.

निबंधापेक्षा समाजावर काढबरीचा अधिक प्रभाव पडलेला दिसतो. सुरवातीच्या काळातील नीती व बोध शिकविणारे वाइ.मय लोकांना लिहिण्या वाचण्याची गोडी लावण्यासाठी उपयुक्त ठरले. बाबा पदमनजी यांनी लिहिलेल्या 'यमुना पर्यटन' (१८५४) या काढबरीने मात्र सामाजिक विचार प्रस्तृत करण्यांचा प्रयत्न केला. पण बाबानी ख्रिस्तीर्थ स्कारता असल्यामुळे, शिवाय काढबरीत काही ठिकाणी येशुचे महत्व वर्णन केल्यामुळे, या काढबरीचा फारसा प्रभाव महाराष्ट्रीय समाजावर पडला नाही. सामाजिक प्रश्न प्रभावीषणे हाताळले असून सुधा, केळ धर्माच्या प्रभवामुळे ही काढबरी उपेक्षित राहिली. यानंतर रहाळकरांची 'नारायण आणि गोदावरी' (१८७९), वि.को. ओकांची 'शिरस्तेदार' (१८८१) या काढब-यामध्ये सामाजिक जाणिवा दिसून येतात. पण त्यांचे स्वस्थ अगदीच सामान्य होते. हरिभाऊ आपटे याच्या काढबरीमध्ये

पुरोगामी स्वरूपाचे सामाजिक विचार प्रभावीपणे मांडलेले दिसतात. बाल विवाह, बाल विधवा, स्त्री शिक्षाण, एकत्र कुटुंब पृथक्ती, त्रिक्यांचे केशावान इत्यादि सामाजिक प्रश्न त्यांनी मांडले, त्याचबरोबर सुधारक आणि सनातनी यांच्या वैचारिक संघर्षाची चिन्हेही त्यांच्या काढंबरीमध्ये आली. या सुमारास कवितेच्या कोऱांत, आध्यात्मिक व लावणी वाइ.मयाचा भर ओसरला असला तरी, सामाजिक विषमतेचे दर्शन घडविणाऱ्या, समता आणि बंधूता यांचा पुरस्कार करून मतप्रदर्शन करणा-या कविता, एक केशावसुत सोडले तर फारख्या कुणी केल्या नाहीत.

सामाजिक घटनांचा फार्सवरील प्रभाव

एकोणिसाब्या शातकाच्या अखेरीस सामाजिक संदर्भ असणा-या अनेक कळी महाराष्ट्रामध्ये सुरु झाल्या. झांजांच्या किळाननिष्ट स्वभावाचा प्रभाव महाराष्ट्रातील नवशिक्षितांच्यावर पडल्यामुळे, त्यांनी हिंदू धर्म विषयक संकल्पना भौतिक विवारांच्या क्सोटीवर तपासून पहायला सुरवांत केली. आपल्या धार्मील, समाजातील अनिष्ट रुटी, परंपरा या मधील दोषांचे खरे स्वरूप समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न केला. एकोणिसाब्या शातकांमध्ये सामाजिक प्रश्न हे धार्मिक प्रश्नामध्येच मिसळले गेले असल्यामुळे, नवशिक्षितांच्या विवारांना धार्मिक रुटी, परंपरा यांच्याबरोबर लढा थावा लागला. मराठी फार्सी लेखक प्रामुख्याने मध्य-मवर्गीय पांढरपेशे असल्यामुळे, त्यांच्या अवती-भवती त्यांना ज्या समस्या, ज्या चळकळी, जे संदर्भ दिसले त्यांच्यावरच त्यांनी आपली फार्सरचना केलेली आढळते. स्त्री-शिक्षाण, विधवा पुनर्विवाह, बालाजरठ विवाह, विधवांचे समाजातील स्थान, पुरुषांचे उच्च शिक्षाण, व्यभिचार इत्यादि विषयावर फार्स रचना केलेली आढळते.

सामाजिक प्रश्नांवर फार्स्डारे भाष्य

सनातनी शास्त्री कर्ग व नवशिद्धित सुधारक या दोन कार्मधये सामाजिक प्रश्नावर संघर्ष निर्माण झाल्यामुळे, सुधारकांनी निर्माण केलेल्या कळकळीचा, प्रश्नांचा, विचारांचा, प्रभाव तत्कालीन वाई.मयावर होणे अपरिहार्य होते. फार्स केका विनोदासाठीच होत असले तरी ते समाज मनापर्यंत पोचण्याचे प्रभावी मार्गम असल्यामुळे त्यांच्याद्वारे या सामाजिक प्रश्नावर अनुकूल-प्रतिकूल लेखन केलेले आढळते. काहीनी तर हेतूपूर्वक या कळकळीवर, प्रश्नावर मत प्रदर्शन करण्यासाठी फार्स या नाट्य प्रकारांचा वापर केलेला दिसतो. 'स्वैरसकेशा' (र.शां. अऱ्येकर/१८७१) 'मनोरमा' (म.बा. चितळे/१८७१) या नाटकानी पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाबरोबरच, बालावृत्त विवाहाच्या समस्यांची चर्चा केल्याचे दिसते. 'वैदिकीहिंसार्थमतत्व प्रहसन', (कार्लकर/जोगळेकर/१८८३) 'रुदिदिग्कजय', (रामकृष्णभट्ट/१८८५), 'सौभाग्यरमा' (अ.मा. जोशी/१८९०) इत्यादि फार्स-द्वारे पुनर्विवाहाच्या प्रश्नावर मत मांडलेले दिसते. या सर्व फार्समध्ये कथनाकासाठी सामाजिक प्रश्न निवडले आहेत. त्याद्वारे अनुकूल-प्रतिकूल मते मांडलेली आहेत. विनोद निर्माण करण्यासाठी, विरोधाकाला नामोहरम करण्यासाठी उपहास, उपरोक्त, विंडबनाद्वारे विनोद निर्मितीकरण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्री शिकाण व पुरुषांचे उच्च शिकाण

स्त्री शिकाणाच्या प्रश्नावर 'सुशिद्धित स्त्री' (वा.मो. पोतदार/१८८६) 'तस्णी शिकाण नाटिका' (ना.बा. कानिटकर/१८८६), 'स्त्री विद्या वैचित्र्य दर्शन', (ना.ह. भागवत/१८८३) इत्यादि नाटक व फार्सांनी स्त्री शिकाणाच्या प्रश्नावर अनुकूल वा प्रतिकूल भाष्य केले आहे. पोतदारांच्या 'सुशिद्धित स्त्री' मध्ये स्त्री शिकाणाचा पुरस्कार केलेला आहे, तर ना.ह. भागवतांच्या 'स्त्री विद्या वैचित्र्यदर्शन' व कानिटकरांच्या 'तस्णीशिकाणनाटिके' मध्ये स्त्री

शिक्षणाच्या कल्पनेची रेडी उडविण्यांत आली आहे, त्याचप्रमाणे मोर प.ल.प.ल.बी. (ना.ह. भागवत/१८८२) या फार्सद्वारे पुस्तकांच्या उच्च शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या सुधारकवृत्तीची, इंग्रजांचा लालघोटेपणा करणा-या नव-शिक्षातांची टर उडवून त्यांना हास्यास्पद बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्री शिक्षण विषयक प्रश्नावर ही तात्काळ प्रतिक्रिया होय.

तत्कालीन सामाजिक प्रश्नावर तत्प्रतेने फार्स रचलेले आटळून येतात. सामाजिक प्रश्नावर कॅक निर्माण झाली, सरकारने कांही निर्णय घेण्याचा प्रयत्न केला तर, ताबडतोब तो विषय फार्समध्ये आलेला दिसतो. १८९१ मध्ये संमतिवयाच्या कायद्याचे बिल पास झाले आणि त्यावर 'संमतिकायदा' (ना.बा. कानिंग्हम/१८९२) हे नाटक तिहिलेले आटळते. सामाजिक प्रश्नांवर कथा, निबंध याद्वारे वृत्तपत्रे भाष्य करीत होती. शिवाय नवकार्द्दरीकारहीया प्रश्नांवर अनुकूल-प्रतिकूल चर्चा करीत होते, पण सर्व सामान्य लोकांपर्यंत पोहचण्याचे सामर्थ्य या इतर वाहमय प्रकारापेक्षा फार्समध्ये अधिक होते. १८६० नंतर मुक्तामाला-सारख्या अद्भूतरम्य कार्दंब-यावर पोसलेला एक वाचक कृति निर्माण झाला होता, त्यात हे एकनवे खाद्य मिळाले, फार्स कॅक रंगभूमीवर न पाहाता ते वाचूनही समाधान मानणारा हा कृति होता.

अश्लीलता व अमानुष्यपणाने लिहिलेले कांही फार्स वास्तववादी समाज-सुधारणोच्या नांवाखाली लिहिलेले आटळतात. उदाहरणार्थ, 'गोडंबीचा फार्स' (१८९३), या फार्समध्ये प्रत्यक्षा घडणा-या गोष्टी लिहल्या आहेत. पण त्यात मांडलेले सर्वच प्रकार निंदास्पद, लज्जास्पद व घाणोरडे आहेत. "सारस्वत महणाजे शृंगीचे यथार्थ सा नव्हे"^{३९} ही गोष्ट मात्र फार्सकार विसरलेले दिसतात.

सामाजिक प्रश्नांची चर्चा लोकमानसाला भिडविण्याची कामगिरी मराठी

नाटकांनी केली. 'स्वैरसंकेशा' (र.श. अभ्यंकर/१८७९) व 'मनोरमा' (म.बा. चित्के/१८७९) ही सामाजिक नाटके त्यामधील अश्लील व ग्राम्य इष्टदरचनेमुळे जरी टीका विषय झाली असली तरी त्यांनी वास्तवाच्या निमित्ताने सामाजिक प्रश्नांना हात घातल्याचे, प्रश्नांसनिय काम केलेले आहे. त्याच प्रमाणे 'व्यवहारो-पयोगी नाटक' (गौ.ना. माडगांवकर/१८५९) व 'भोजनबंधूपानतंबासू' (माडगांवकर/१८६०) या नाटकांचे स्वरूप वाइ.मय गुणदृष्ट्या सामान्य असले तरी त्यांनी सामाजिक प्रश्न सुधारकांच्या भूमिकेतून मांडलेले आढळतात. तत्कालीन नाटक-कारांनी 'विषम विवाहपद्धती', बालविवाह, लग्नात होणारा अफाट रुच व त्यामुळे येणारा कर्जबाजारीपणा, व्यसनांचे दुष्परिणाम, विषवा पुनर्विवाह, स्त्री शिक्षण, या विषयावर नाटके लिहिली. कुणी सुधारणावादी विचार-सरणीचा पुरस्कार केला, तर कुणी सनातन्यांच्या मागे उभे राहिले.

मराठी फॉर्सची प्रेरणा तत्कालीन घडामोडी, छळकळी व वैचारिक संघर्ष हीच असल्यामुळे, त्यांचे स्वरूप सामाजिक घटना व प्रसंग यांच्या विनोदी मांडणीतून तयार झाले. मनोरंजन हा त्यांचा मुख्य उद्देश असला तरी तत्कालीन सामाजिक प्रश्नांविषयांची आपली मते समाजमनापर्यंत पोचविषयाचे काम प्रभावीपणे केले. तमाशा हे त्या काळातील महत्त्वाचे साधन होते. तमाशा पहाणारा वर्ग बहुतांशाने बहुजन समाजव होता. नाटक हे मात्र तत्कालीन पांढरपेशा मध्यम कार्त्ता मानवणारे असे, दृश्य आणि श्राव्य माध्यम होते. सुधारणे संबंधीचे (अनुकूल आणि प्रतिकूल) विचार पांढरपेशा मध्यमकार्त्ता जाऊ भिडत होते ते नाटकांच्या माध्यमातून.

सामाजिक सुधारणा: पुरस्कार आणि विरोध

इकोणिसाव्या शातंकांत धार्मिक व सामाजिक प्रश्न एकमेकांमध्ये मिसळलेले होते. त्यामुळे सामाजिक प्रश्नावर ज्या छळकळी झाल्या, जे वैचारिक संघर्ष

झाले, त्यामध्ये धार्मिकताही होती. धर्माविषयी मानसांची भावना तिळ्र असल्यामुळे, सामाजिक संघर्षही तिळ्र स्वस्याचे झाले. काढंबरी व काब्य यांच्या अगोदर नाटक, फार्समध्ये सामाजिक विषय हाताळले असल्यामुळे आणि नाटकांपेक्षा सामाजिक स्वस्याचे फार्सच रंगभूमीवर अधिक आल्यामुळे सर्वांत प्रभावीपणे सामाजिक समस्या मांडण्याची संधी फार्सकारांना मिळाली व त्याचा लाभ त्यांनी उठविला. फार्सकारांना हवे असणारे संग्राम तत्त्व, संघर्ष, एकोणिसाब्या शातकांत भरपूर प्रमाणांत उपलब्ध असल्यामुळे सामाजिक प्रश्नासंदर्भात अधिकांशा चर्चा फार्समधूनच आढळते.

श्रिस्ती मिशानरी आणि झांज सरकार यांचे शैक्षणिक थोरण, हिंदू धर्मातील रुदी व परंपरा यांच्या विरोधी असल्यामुळे सामाजिक संघर्षाला सुरवांत झाली. स्त्री शिक्षण हे धर्माने व परंपरेने निषिद्ध मानलेले, त्यामुळे जेव्हा स्त्री शिक्षण, समान हक्क यांचा पुरस्कार रमाबाई रानडे, महात्मा फुले यांनी केला व प्रत्यक्षा स्त्रियांना शिक्षण देणा-या इाळा काढल्या. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाविषयी अनुकूल प्रतिक्रिया घ्यक्त करणारी मराठी नाटके व फार्स निर्माण झाले. 'सुशिक्षित स्त्री' (वा.मो. पोतदार/१८८६) या नाटकांने स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला तर 'स्त्री विद्या वैकिंय दर्शन' (ना.ह. भागवत/१८८३) या फासाने स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करणा-यांची टबाळी केली. तत्कालीन समाजाच्या चाली-सवयी, आचार-विचार आणि जीवन विषयक दृष्टिकोन फार्स-मधून स्पष्टपणे प्रकट झालेले दिसतात. मराठी फार्समध्ये पुरोगामी विचार मांडणारे सुधारक दिसतात, त्याच्याप्रमाणे पुरोगामीत्वाला विरोध करणारे सनातनीही आढळतात.

सुधारकांचा उपहास

आगरकर, रानडे यांच्या वैचारिक नेतृत्वामुळे अनेक काकीतून सामाजिक

सुधारणांचा पुरस्कार करण्यांत आला. सनातनी इास्त्री मंडळी या सुधारणांच्या विरोधात उभी राहिली. ना.ह. भागवत सारख्या फार्सकारांनी उपहास उपरोक्त यांच्या सहाय्याने सुधारकांना हास्यस्पद बनवले. त्यांच्या फार्स मध्ये, सुधारणा वाढांची टिंगल, टवाळी आहे. मात्र त्यामध्ये परंपरेचे शेषठत्व सिद्ध करण्याचा कोठेही प्रयत्न दिसत नाही. फार्स हे सर्वसामान्यांच्या मनोरंजनाचे साधन बनल्यामुळे त्यांच्या मांडणीला महत्वाचे स्थान लाभले. सामाजिक प्रश्नावर प्रभावी मतप्रदर्शन त्यांना करता आले.

मराठी फार्स: क्रिया-प्रतिक्रिया

निर्मितीच्या काळापासूनच फार्स वाद-विषय इालेला दिसतो. त्यागऱ्ये एकोणिसाव्या शतकाव्रील समस्याचे चित्रण आले आहे. त्यामुळे सर्व विवारकांनाने त्याच्याकडे लक्ष घेलेले दिसते. शिवाय त्याच्या विनोदवृत्तीमुळे सर्वसामान्य बहुजन समाजाच्या मनापर्फत पोचण्याचे सामर्थ्य फार्स मध्ये दिसते. तस्कालीन फार्स हे मत प्रचाराचे व प्रसाराचे प्रभावी साधन बनल्यामुळे त्यांचा पुरस्कार केला. त्यांचे स्वागत केले. त्यांची मते सर्वांनांच मान्य होण्यासारखी नसल्यामुळे कांही विचार-वंतांनी त्याच्यावर टीकाही केली. फार्सच्या स्वस्याचा व वाटचालीचा विचार करता, फार्सच्या आगत-स्वागताचा सोला कसा पार पडला हे पहाण्यासाठी फार्सवरची टीका उद्बोधक ठरेल.

मराठी रंगभूमी कर्ते आप्याजी विष्णू कुलकर्णी यांच्या मते "फार्स म्हणजे मनोरंजनार्थ केलेली लहानशी नक्कल, ही नक्कल प्रयोगांती करण्याची वहिवाट आहे व तिची जरुरीही आहे. नाटकाचा लांबच्यालांब एकच कथा-भाग पाहून प्रेक्षाकांच्या नेत्रास आलेला थकवा या नक्कलेने नाहीसा होतो."³² या मनोरंजनाच्या भावनेतून नाट्य प्रेक्षाकांनी फासाचि स्वागत केलेले आढळते. फार्समधील अशलीलता व ग्राम्यता

यामुळे त्यांच्यावर पुढील प्रमाणो टीका झालेली आढळते. नोव्हेंबर १८८५ च्या बालबोध मासिक पुस्तकांत या प्रहसनापैकी एका बदल असा लेख आहे. "केवळ हस्तिण्याकरिता चाक्टपणाने पुस्तके लिहिणे म्हणजे शुद्ध नागवे काचणे आहे. नाचनारा, नाचेना शाहाण्याने तिकडे पाहू नये म्हणजे झाले."^{३३} तसेच ज्ञानप्रकाश पत्राच्या जानेवारी १९८५ च्या अंकात मोर एल.एल.बी. नावाच्या प्रहसनाविषयी जो सविस्तर अभिघ्राय आलेला आहे. त्यातून पुढील उतारा घेतला आहे. "आजपर्यंत जितके म्हणून लहान मोठे ग्रंथ आमच्या भाषेत प्रसिद्ध झाले. त्या सर्वांत हल्लीच्या मासल्याचे धाणोरडे पुस्तक आमच्या नजरेस पडले नव्हते."^{३४} अशी सडेतोड टीका आढळते.

जानेवारी १८८६ च्या ६ तारखेस ज्ञानचळूमध्ये "गतवर्षी अगदी गचाल असे ग्रंथ म्हणजे चाक्ट प्रहसने फार झाली. ज्यांना त्यांना स्त्री शिकाणा-शिवाय दूसरा विषय नाहीसा झाला. सर्व ग्रंथकार जणू काय पिसाळून चोहो-कळून त्यांनी या विषयाचा केक्क उपहास मांडीला हे कांही त्यानी चांगले काम केले नाही."^{३५} अशी टीका आढळते. बहुतेक सर्व नियतकालिके, वृत्तपत्रे, मासिके ही सुधारक कार्याच्या हातात असल्यामुळे व फार्समध्ये सुधारकांचा त्यांच्या सुधारणेचा उपहास करण्यांत आल्याने त्यांनी अशा विंडनातून निर्माण झालेल्या फार्सवर कुत्सित स्वरूपाची टीका केलेली आढळते. २६ जानेवारी १८८६च्या केसरी मध्ये 'अभिनव तस्णी विद्याप्रहसन' या फार्साविषयी स्वतंत्र अभिघ्राय आला आहे. त्यामधील टीका तर अत्यंत हीन वाटते.

"जर कोणी महात्मा सर्व सुखाच्या अतिशयास कंटाळून नरकवास भोगण्याची इच्छा करीत असेल तर हे प्रहसन त्यांनी वाचावे अशी त्यास आमची शिफारस आहे."^{३६}

सर्वसामान्यपणे विनोदनिर्मितीस कोणतेही तारतम्य न ठेवल्यामुळे तत्कालीन

सुधारणावादी विचारकंतानी अशा प्रकारे फार्साचा निषेध केलेला आढळतो.
जून १८८६ च्या निंबंधंद्रिका मासिलातील एक अवतरण

"या प्रहसना संबंधाने लिहिण्याचा प्रसंग आम्ही आजपर्यंत
टाळला व अजूनही असाच टाळणार, कारण त्यांच्या बद्दल
लिहिणे म्हणजे लेखणी किंवा तर आहेच खेरीज त्यांना
कानाकोप-यातून काढून प्रसिद्ध ठिकाणी आणण्यासारखे आहे"^{३७}

नाटक व फार्स मधील अशीलील विचारासंबंधी 'विविधान विस्तार' मध्ये
(क्राक्टोबर १८९४) सविस्तर विवेचनांत पुढील विचार मांडले आहेत.

"नुसती अशीलीलता सर्वथेव निंद्य होय तिच जर एकादा
सुंदर विचाराशी अशा रीतीने संलग्न असली की, ती गालती
असता, तो विचारही आणता येत नाही, तरच ती क्याम असते."^{३८}

साधारणपणे अशा प्रकारची टीका फार्सवर होण्याचे कारण डॉ. रा.शं.
वाळिंबे यांनी पुढील प्रमाणे सांगितले आहे. ते म्हणतात--

"प्रहसनकाराने सभ्यतेच्या सांया मर्यादा इत्यारुन दिल्यामुळे
टीकाकाराला देऊल आसुडाचा उपयोग करणे भाग पडले."^{३९}

वरील सर्व मते ही फार्सवे वाचन करून व मांडलेली झेदसतात. रंगभूमी कर्ते
कुलकणी वाळल्यास बहुतेकांची टीका ही एकांगी स्वस्याची दिसते. त्यामुळे अशी
टीका फार्सच्या उत्कर्षापिकषर्ता काहीही बाधा आणू शकत नाही. सुधारकांच्या
विचारांचे, त्यांच्या लाळ्योटेपणाचे फासने विडंबन केले असल्यामुळे, इतर केकळ
विनोदी फार्सवर मात्र कोणतीही टीका आढळत नाही. नियतकालिकातून प्रकट
होणारे समाजमन फार्साविषयी काय म्हणत होते, हे समजून घेण्याच्या हयापुरता
या अभिग्रायांचा विचार करावयाचा आहे.

एकोणिसाब्या शतकातील फार्सकारांचे विचार

एकोणिसाब्या शतकांसाठ्ये जे फार्स निर्माण झाले, त्या फार्साच्या प्रस्तावनेमध्ये आपल्या लेखनामागची भूमिका फार्सकारानी मांडलेली आढळते. आज उपलब्ध असणा-या काही फार्समध्ये मांडलेले विचार एकोणिसाब्या शतकांतसुधा वादविषय झालेले आढळतात, त्यामुळे फार्सकारांच्या प्रेरणा पाहणे उद्बोधक ठरते.

"लंफळी सरदार किंवा गोवेकाणीचा गोऱ्ठळ" (भा.ज.आजगावकर/१८८७) प्रस्तावनेत लेखकाने पुढील विचार मांडलेले आढळतात--

"असली सुलभ पुस्तके काढल्यापासून अगदी उनाह व अक्षार शाढू लोकानांही लेखन वाचनाची गोडी लागते. अशी गोडी एककेळ लागली का मागाहून दुस-या वांगल्या पुस्तकांचा फायदा त्यास मिळण्याचा संभव आहे."^{४०} येथे विचार मांडलेले आढळतात. तर 'वरणभाताचे प्रह्लाद' (जोगळेकर द.वा./१८८५) च्या प्रस्तावनेत 'लोक शिकाण्याचे प्रभावी साधन'^{४१} असा उल्लेख फार्ससंबंधाने आढळतो. 'समाजरहस्य' (गोगटे ग.कृ./१९०८) चा लेखक आपल्या फार्ससंबंधी पुढील प्रमाणे अपेक्षा करतो,

"हल्ली नाटकांकडे लोकांचे लक्ष जास्त जास्त लागत वालते आहे. त्यामध्ये बहूतेक भाग बालिशा व वैष्णविक सुखाचा आहे. तरी तिकडे जनसमुहाचा ओढा आहे. तेव्हा या रंगभूमीवर विधातक वालीरीतीचे, आत्म घातकी दोषांचे व बुधिद्रङ्गांश करणा-या व्यसनांचे व्यवस्थित किंवा त्याच्या परिणामासह दिसेत तर काही गूण येईल"^{४२} गोडंबीच्या फार्स कतर्या (१८९३) अनामिक लेखकाने म्हणते आहे, "हा कथाभाग प्रत्यक्षा घडून आलेला असून, असा निंव प्रकार यापुढे कोणा-कडून होऊ नये म्हणून लोकांसमोर ठेकता आहे"^{४३} अशा प्रकारे सामाजिक प्रश्न वास्तववादीभूगिकेतून मांडलेले असल्यामुळे त्यांच्याकडे अशीलतेच्या नजरेते पाहू नये

असे त्यांना सुचवावयाचे आहे. 'षड्पु प्रहसन' (ग.वि. देसाई/१८८५) कार आपल्या फार्सची प्रस्तावना पुढील प्रमाणे लिहिताता दिसतो. "प्रहसन हे प्रथमारंभी लोकांस उपहासकारक वाटले तरी त्यामध्ये मानवी लटांचे भिन्न निखणा असते."^{४४}

अशाप्रमारे फार्सकारांनी आपले लेखन केळ समाज रक्ताकाच्या भूमिकेतून केले असल्याचे घटले आहे.

.....

- १ कुलकणी भीमराव - मराठी फार्स, प्रथमावृत्ती, १९८७. प्रस्तावना, पृ. ६०.
- २ क-हाडे सदा - सुखनाटयाचे साहित्यस्थ, प्रथमावृत्ती, मुंबई, १९७४, पृ. १२०.
- ३ क-हाडे सदा - तत्रेव, पृ. १२१.
- ४ कंगले र.प. - दशास्थक विधान, प्रथमावृत्ती, मुंबई, १९७४, पृ. ११६.
- ५ क-हाडे सदा - उनि., प्रस्तावना, पृ. २१.
- ७ कुलकणी भीमराव - उनि., प्रस्तावना, पृ. २१.
- ८ दातार वा.बा. - मराठी रंगभूमीवरील फार्साची पूर्कपीठिका-अमृत, जानेवारी १९८१, पृ. ८८.
- ९ कुलकणी भीमराव - उनि, प्रस्तावना, पृ. १२.
- १० कुलकणी भीमराव - उनि, प्रस्तावना, पृ. १२.
- ११ कानिंटकर ना.बा. - तस्णी शिक्षाण नाटिका, तिसरी आवृत्ती, मुंबई, १८९८, अंक-१, प्रवेश-१.
१२. क-हाडे सदा - उनि, पृ. १२३.
- १३ कुलकणी भीमराव - उनि, प्रस्तावना, पृ. ७.
- १४ क-हाडे सदा - उनि, पृ. १२३
- १५ भावे शिवराम गोविंद- गडक-यांचा विनोद, प्रथमावृत्ती, मुंबई, १९२६, पृ. १३.
- १६ क-हाडे सदा - उनि, पृ. १२१.
- १७ धांडे चंद्रकांत - मराठी नाट्य सभीकोचा विकास, प्रथमावृत्ती, औरंगाबाद, पृ. २२.
- १८ कुलकणी भीमराव - उनि, प्रस्तावना, पृ. २२.
- १९ कुलकणी भीमराव - उनि, पृ. ५६.
- २० कुलकणी भीमराव - उनि, पृ. २५०.

- २१ कुलकर्णी आप्पाजी
विष्णु - मराठी रंगभूमि, प्रथमावृत्ती, मुंबई, १९०३,
पृ. ३६.
- २२ बापट रा.सा. - रंगभूमि मासिक, नाटक विषयक व्यापक विचार,
जून-जुलै १९०९, पृ. ३९.
२३. भावे शिं.गो. - उनि, पृ. १५५.
- २४ क-हाडे सदा उनि, पृ. १२४.
- २५ तालचेरकर ह.आ. - रावबहादूर पर्वत्या, मुंबई, १९०४, पुस्तावना.
- २६ मुजुमदार शा.बा. - आण्णासाहेब किल्हास्कर यांचे चरित्र, मुंबई,
प्रथमावृत्ती, १९०४, पृ. ५४.
- २७ कुलकर्णी आ.वि. - मराठी रंगभूमि, पृ. ३५.
- २८ बनहटी श्री.ना. - मराठी रंगभूमिचा इतिहास भाग-१, आवृत्ती १५ी,
१९५७, पृ. २८८.
- २९ कुलकर्णी भीमराव - ऐतिहासिक मराठी नाटके, प्रथमावृत्ती,
पुणे, १९७१, पृ. १३९.
- ३० बनहटी श्री.ना. उनि, पृ. २५९.
- ३१ भावे शिं.गो. - उनि, पृ. १५४.
- ३२ कुलकर्णी आ.वि. - उनि, पृ. ३५.
- ३३ - "ज्ञानदीप" मासिक, पुस्तक २रे, अंक- ३,४,५.,
पृ. १०४.
- ३४ - तत्रैव, पृ. १०४.
- ३५ - तत्रैव, पृ. १०५.
- ३६ वाळिंबे रामचंद्र शंकर - मराठी नाट्य समीक्षा, पुणे कियाणीठ,
प्रकाशन, १९६६, पृ. ७६.
- ३७ वाळिंबे रा.शं. - तत्रैव, पृ. १२४.
- ३८ - विविध ज्ञान विस्तार, आकटोबर १८९८.

- ३९ वाळिंबे रा.शं. - उनि, पृ. ७९.
- ४० आजगावकर भा.ज. - लफंगी सरदार किंवा गोवेकाण्डीचा गोथल,
मुंबई, १८८७, प्रस्तावना.
- ४१ जोगळेकर द.वा. - वरणभाताचे प्रह्सन, मुंबई, १८८४, प्रस्तावना.
- ४२ गोगटे ग.कृ. - समाजरहस्य, मुंबई, १९०८, प्रस्तावना.
- ४३ अनामिक - गोडंबीचा फार्स, मुंबई, १८९३, प्रस्तावना.
- ४४ देसाई ग.वि. - षष्ठ्यु प्रह्सन, मुंबई, १८८५, प्रस्तावना.

• • • •